

OVERSÆTTELSESTEORI MED ET SPROGTEORETISK GRUNDLAG

Af Rita Therkelsen (Roskilde Universitetscenter)

En oversættelsesteori skal afklare, hvad oversættelsens *væsen* er, det vil sige *hvad* vi oversætter og *hvordan* vi kommer fra et sprogsystem til et andet og samtidig formidler en ækvivalent meddelelse.

Jeg vil her give et indblik i en oversættelsesteori, som er ukendt i Danmark. Den er af Maurice Pergnier, nedskrevet i hans *Les fondements sociolinguistiques de la traduction*. Dens sprogteoretiske grundlag er glossologien, som er den sprogvidenskabelige del af mediationsteorien, udarbejdet af Jean Gagnepain¹⁾.

Det centrale i denne oversættelsesteori er *tegnteorien*, som viderefører traditionen fra Saussure og Hjelmslev. I tegnteorien indføres der på tegnets indholdsside en skelnen mellem en konstant valør, *signifikation*, og kontekstuelte bestemte *designationer*. Udgangspunktet er at mennesket universelt har *evnen til sprog*, d.v.s. evnen til at indlære sprogstrukturer, OG universelt har evnen til at bruge sproget som *redskab* i kommunikationen, evnen til at udnytte sprogstrukturen til at udforme individuelle meddelelser. Nu kan man på en rejse gennem Europa hurtigt konstatere, at disse vore universelle sprog- og kommunikations-evner udmøntes i praksisser, som snarere synes at hindre end at fremme kommunikationen - og på den anden side er oversættelse mulig.

En generel oversættelsesteori må altså gå ud fra, at der er noget universelt, tegrelationen, som sprog realiseres efter, OG at der er en *konstant*, som oversættes.

Konstanten er *meddelelsen*, og den mindste oversættelsesenhed er ytringen, det er der enighed om i oversættelseskredse. Meddelelsen kan også beskrives som den individuelle talehandling, hvor taleren låner tegn fra sprogstrukturen og

1) Lingvisten Jean Gagnepain har i 30 år arbejdet sammen med neurologen Olivier Sabouraud. De har et fælles forskningsprogram (L.I.R.L.) på universitetet i Rennes. Mediationsteorien, som er epistemologi, tager sit afsæt i det forskningsarbejde.

investerer dem i sit personlige budskabsprojekt.

Spørgsmålet er så, hvordan man kan forklare, at forskellige sprogstrukturer, som realiseres i forskellige sprogbrug (nationalsprog, for nemheds skyld) alligevel kan finde en ækvivalent.

For at besvare det spørgsmål er det indledningsvis instruktivt at gå ud fra Catfords 3 grader af oversættelse (Catford 1965). Catfords 3 grader af oversættelse er en nuancering af den traditionelle skelnen mellem den ordrette og den fri oversættelse, som er hhv. kildesprogs- og målsprogsrettede. Catfords 3 grader (s.26):

"SL text	It's raining cats and dogs		
TL text	1 Il est pleuvant chats et chiens (word-for-word)		
	2 Il pleut des chats et des chiens	(literal)	
	3 Il pleut à verse	(free)"	

Ved den 1. grad, "il est pleuvant chats et chiens", har man prøvet at overføre de engelske betydninger (signifiés) ord for ord. Resultatet er en ugrammatisk fransk sætning - og der er iøvrigt heller ikke gennemført ækvivalens m.h.t. betydninger, idet "it" og "il"s signifiés ikke er ækvivalente: udover de betydninger, der ligger i "it" i det engelske sprogsystem, så indeholder "il" også betydningen "han" i det franske sprogsystem. Konklusionen er, at overførsel af signifiés ikke resulterer i en oversættelse.

Ved den 2. grad, "il pleut des chats et des chiens", overholdes de regler, der ligger i sprogsystemet på begge sprog. Men sætningen er alligevel uforståelig for en franskmand, selvom intet i det franske sprogsystem hindrer en franskmand i at sige at det regner på den måde. Men efter fælles overenskomst, tilfældigt og udviklet gennem kommunikationspraksis, er det på engelsk vedtaget, at det *kan* regne katte og hunde. Og det kan det ikke på fransk. Her drejer det sig ikke om forskelle i sprogstrukturer, men om forskelle i *kode*.

Sammenligner man den 1. og den 3. grad kan man sige, at hvis der er ækvivalens m.h.t. signifiés (som der ca. er ved 1.grad), så er der ikke ækvivalens m.h.t. budskab. Og er der ækvivalens m.h.t. budskab (3. grad), så er der ikke ækvivalens m.h.t. signifiés.

Sammenligner man 2. og 3. grad, hvor begge franske sætninger er i

overensstemmelse med fransk sprogstruktur, men hvor kun den 3. grad får samme mening frem som i den engelske sætning, bliver det tydeligt, at ren sammenligning af sprogstrukturer, som er grundlaget i 2. grad, ikke kan forklare, hvorfor "It's raining cats and dogs" og "Il pleut à verse" er ækvivalente.

Sammenfattende kan man af de to overførsler og af den tredje oversættelse konkludere at:

1. Overførsel tegn for tegn af de grammatiske former giver ikke oversættelse, fordi "raining" og "pleuvant" f.eks. ikke står i opposition til det samme, ikke har samme valør i det franske og engelske sprogssystem.
2. En korrekt *grammatisk* overførsel får ikke nødvendigvis den samme mening frem - grammatiske enheder oversat i overensstemmelse med målsprogets struktur, giver ikke en oversættelse. Indholdet arbejder altså med andre enheder end sprogstrukturen, grammatikken.
3. Den ækvivalente oversættelse, der med rette kan kaldes en oversættelse er ækvivalent på ytringsplan.

Jeg vil understrege, at når jeg taler om ytringer her, så ser jeg bort fra at meddelelsen "det øser ned" kan være en indirekte talehandling - f.eks. betyde "tag din paraply med". En oversættelse skal naturligvis tage hensyn til det lag også, men vi kan ikke tage stilling til det her med sætningen udenfor kontekst og situation.

Og det munder ud i spørgsmålene:

1. Hvorfor kan man ikke bare overføre de grammatiske enheder?
2. Hvordan er indholdet struktureret, siden vi kan oversætte indhold men ikke grammatik?
3. Hvilke semantiske enheder skal man så tage i betragtning?

Grammatikken

Hvad er så de grammatiske enheder? Og hvad er grammatik? Her kommer glossologien, Jean Gagnepains sprogteori, ind. Vi fastslår, at grammatik er samspil mellem morfologi og syntaks. Her siger Gagnepain, at ethvert sprog har et sæt forskellige morfologiske typer, som i strukturen står i opposition til de andre morfologiske typer. Realisationer indenfor en morfologisk type kunne man

så kalde for et ord, om man vil. Ordene kan indgå i kombinationer med andre ord og derved danne syntagmer, som så er den største *grammatiske* enhed. Konsekvensen heraf er, at sætningen ikke opfattes som en grammatisk enhed selvom den er grammatisk reguleret. Der kan være grammatiske enheder udenfor syntaks, men det er sætningen, der er den semantiske enhed.

Det centrale er, at grammatiske enheder ikke er ens i alle sprog. På fransk vil der således være tre slags morfologiske typer: nominer, verber og adverbier, hvor nominet er karakteriseret ved, at det kan optræde i sin maksimale form: præposition + artikel + numerus + genus + leksem.

Leksemet er den enhed, som - når et står alene - ikke kan henføres til et bestemt paradigme. Det, der ikke er leksemer i formen, kaldes morfemer og det er navneordsmorfemerne, vi genkender navneordet på, netop argumentet for at man kan opstille denne form for formler. For leksemet "travail" ville det f.eks. kunne realiseres indenfor følgende model:

a	b	c	d	
Præposition	Artikel	Genus	Numerus	= Morfemer
Ø	Ø	Ø	Ø	travail (leksem)
Ø	indéf.	masc.	sing.	= un travail
Ø	déf.	masc.	sing.	= le travail
Ø	déf.	masc.	plu.	= les travaux
*pour	poss.	masc.	sing.	= pour mon travail

Henholdsvis a, b, c, d er en kategori eller liste.

Vertikalt vil et givet tegn stå i opposition til de andre tegn på listen. *Horisontalt*, kan det realiserede ord (f.eks.: "un travail") siges at tilhøre et paradigme, som så står i opposition til de andre realiserbare paradigmer (f.eks.: "le travail"). En realisation indenfor en morfologisk type kaldes så et *ord*, og ordet er, set fra et morfologisk synspunkt en kompleks enhed, mens det, set fra et syntaktisk synspunkt, er en enkel enhed.

Det der er interessant for oversættelsesproblematikken er, at forskellige sprog ikke har de samme paradigmatiske lister udover kategorien *leksem*, og at listerne ikke indeholder det samme antal elementer. Hvis listerne og antallet af elementer var identiske, ville maskinoversættelse være let: Man kunne bare erstatte et udtryk med et andet, der havde en konstant valør a, b, c eller d. Men elementerne i listerne har dels en *kategoriel* valør (deres "plads") samt en

begrebslig valør. Den begrebslige valør indeholder to komplementære aspekter: signifikation (valør indenfor en kategori) og designationer (kontekstuelle valører) og summen er morfemets signifié.

Syntaks er så relationer mellem ord: syntagmer er mindst to sammenkædede ord, dvs. sammenkædning mellem mindst to realisationer af en eller flere morfologiske typer. Indenfor ordet er der ikke relationer men samtidige valg mellem elementerne fra de forskellige lister. Et syntagma er en eller flere morfologiske enheder, som er bundet sammen af en tekstlig solidaritet, som kan være kongruens, disposition eller rektion. Ethvert sprog har forskellig syntaks som resultat af, at grammatikken er et samspil mellem den paradigmatiske akse og den syntagmatiske akse.

De grammatiske enheder er altså sprogspecifikke som følge af, at de morfologiske typer (antal paradigmatiske lister og antal elementer i listerne) er forskellige, og som følge af, at de syntaktiske regler (reglerne for sammenkædning af de morfologiske enheder til syntagmer) er forskellige.

Her er så forklaringen på, at Catfords 2. grad heller ikke bliver en oversættelse: det er ikke de grammatiske enheder, vi oversætter - så bliver overførslen ikke ækvivalent. Det er indholdssiden, vi oversætter, og her kommer vi til tegnrelationen: hvordan kommer tegnet, som jo også tilhører strukturen, i forbindelse med indholdssiden uden at der er én-til-én forhold imellem de to sider?

Tegnrelationen

Sproget er et tegnsystem, hvor tegnet har udtryk og indhold. I det foregående gjorde jeg rede for tegnets grammatiske rolle som en del af en morfologisk type på den paradigmatiske akse og (muligvis) som en del af et syntagma på den syntagmatiske akse. Men her er det indholdssiden, det drejer sig om.

M.h.t. tegnet mener glossologien, at der til Jakobsons distinktive træk på udtrykssiden svarer en størrelse i *indholdssiden*. Denne størrelse er en *abstraktion* som det distinktive træk, og det ville svare til Hjeltslevs indholdsform og til Saussures *valør*.

I glossologien hedder denne størrelse *signifikationen*, og det er det *klassifikationstræk*, som tegnet altid bærer med sig, uanset hvad det designerer.

Her kommer et andet centralt begreb ind: *polysemien*. Polysemien er det, der gør sprog til sprog og ikke et signalsystem; polysemien bevirker at et tegn, et lydmateriale, kan designere flere forskellige ting.

Jeg bruger leksemet "blad" til illustration: Ifølge glossologien bærer dette tegn en signifikation med sig, uanset hvilken ordforbindelse det indgår i, og tegnet er per definition polysemisk (hvis ikke realiseret, så potentielt). "blad" er realiseret polysemisk, det kan designere: 1. blad på træ, 2. (knivs)blad, 3. (ugeblads)blad, og der er flere designationer, men de tre nævnte er tilstrækkeligt til at illustrere princippet i det.

Tegnets indholdsside består så af:

indhold

/ \

signifikation designationer

Signifikationen er tegnets faste, abstrakte valør, som det altid bærer med sig, mens tegnets polysemi bevirker, at tegnet *designerer* afhængigt af konteksten. De følgende figurer er to eksempler på forholdet mellem signifikation og designation illustreret med leksemet "blad":

BLAD

signifikation
("tynd og flad")

designation 1
blad på plante
konceptuelt felt

leksikalisk liste

nål
stamme
gren
rod

blad busk, fuglerede, grøn, etc

kontekstuel liste

signifikation
("tynd og flad")

designation 2
(ugeblads)blad
konceptuelt felt

leksikalisk liste

tidsskrift
årbog

blad journalistik, kiosk, købe, etc

kontekstuel liste

Signifikationen er så den klassifikationsfaktor, den abstrakte egenskab hos tegnet, som tegnet altid står i opposition til de andre tegn på den leksikalske liste med.

Til blad foreslår jeg signifikationen "tynd og flad", og det vil så være signifikationen "tynd og flad", der adskiller ordet "blad" fra "nål" og "gren", OG det vil være signifikationen "tynd og flad", der adskiller ordet "blad" fra "årbog" og "tidsskrift".

Når vi har konteksten eller *forløbet*, kan vi afgøre, hvilket *konceptuelt* felt tegnet indgår i, og dermed afgøre hvad tegnet *designerer*. Uden for kontekst har tegnet kun signifikation.

Tegnet designerer et *koncept*, og til dette koncept svarer et designatum, *referenten*. Det er her Hjelmslev taler om, at den lampe, der står på mit bord, er en særbetydning af ordet lampe. Og det er her man kan kombinere denne tegnteori med en prototypeteori om perception: tegnet, som har en signifikation, designerer et koncept. Til dette koncept svarer en række konkrete "ting", som så kan være mere eller mindre protoypiske - *perceptuelt*, men ikke *konceptuelt*.

Det er designationen, man oversætter; det er ved designationen, man kan substituere og dermed oversætte også, mens signifikationen ikke kan oversættes, den er konstituerende for tegnet som tilhørende et specifikt sprogsystem.

Begrebet det konceptuelle felt ligger tæt på, men er mere abstrakt end, begreberne ramme og scenarie inden for kognitiv lingvistik. Rammen er den statiske kontekst, som vi søger forståelse af en ytring ud fra, og scenariet er den dynamiske kontekst, det typiske handlingsforløb. Ramme- og scenarieforestillinger er jo kulturbundne, de afspejler hvilke ting, vi omgiver os med i hverdagen ("møbel-rammen" er forskellig om man befinder sig i Østen eller i England), de afspejler organisationen af menneskeskabte institutioner og den adfærd, som institutionerne dikterer; blandt andet. Vores ramme- og scenarieforestillinger

dannes samtidig med, at vi gør erfaringer med omverdenen. Og samtidig med at vi gør de erfaringer med omverdenen struktureres begreberne i det konceptuelle felt. Ramme- og scenarieforestillinger kræver viden om verden, viden om hvad der hører sammen i verden og hvordan man gør i verden. Struktureringen af det konceptuelle felt afspejler hvordan vi netop strukturerer vores viden om verden, men vi kan ikke slutte entydigt fra det konceptuelle felts strukturering til verden, vi kan ikke slutte ud fra organisering af konceptuelle felter til kultur.

Dermed bliver det tydeligt, at en af oversætterens konstante udfordringer er, om man *sprogligt* kan tage højde for at kildesproglæser og målsproglæser ikke har de samme ramme- og scenarieforestillinger.

Det konceptuelle felt er altså struktureret, og det er struktureret på kollektivt niveau. Der er her ikke tale om sprogsystemets formelle struktur, men om struktur affødt af kommunikationspraksis, om indholdsstruktur. Dermed er vi kommet til de semantiske enheder, meningsenhederne i kæden.

De semantiske enheder

Ved Catfords (ikke-oversættelse) af 2. grad, hvor "it's raining cats and dogs" overføres til "il pleut des chats et des chiens" på fransk, bliver det tydeligt, at det ikke er grammatiske enheder, der oversættes, men at oversættelsen arbejder med semantiske enheder. En meningsenhed i en tekst er en enhed, der designerer et koncept, og hvor forholdet mellem enheden og konceptet er konventionelt vedtaget, som f.eks. med "cats and dogs" på engelsk. Det er de enheder, oversætteren arbejder med; oversættelsen består for oversætteren i at tolke meddelelsen, identificere de koncepter, der designeres af meningsenhederne, derefter udtrykke disse koncepter med andre meningsenheder på målsproget - og så iøvrigt overholde de grammatiske regler.

Meningsenhederne kan være lig med de grammatiske enheder, men er det ikke nødvendigvis. Der er tre former for meningsenheder:

1. Tegn som er kodet på designationsniveau - dette gælder for sproget som helhed.
2. Udtryk, hvor der er solidaritet mellem tegnene. Denne form for meningsenheder lægger de færreste mærke til på deres eget sprog. Et eksempel på

det er det franske "le petit chat prend son élan". I "prendre son élan" er der solidaritet mellem ordene; man møder stort set ikke "élan" i forbindelse med verbum uden at dette er "prendre". Sprogsystemet hindrer ikke sprogbrugerens i at sige "garder son élan" eller "prendre deux élan", men det gør sprogbrugen, det kollektivt kodede. Ordene er solidariske og danner tilsammen en semantisk enhed. Samtidig er denne realisation en reduktion af systemets muligheder.

3. Semantiske blokke. Her taler vi om kollokationer og idiomatiske udtryk. Denne slags udtryk lægger de fleste mærke til på deres modersmål, eksempelvis et udtryk som "at stille træskoene", hvor der er to tolkningsmuligheder. Det, der fortjener betegnelsen semantisk blok er så selvfølgelig, når de to ord designerer konceptet "at dø".

Forståelsen af en ytring foregår via genkendelse af de semantiske enheder, som er kodet på kollektivt niveau.

Der er så en 4. slags kodning, som er situationsafhængig, nemlig udtryk som "goddag" og "adgang forbudt", som ikke afhænger af afsenderen, men heller ikke tilhører sproget som struktur.

Oversætterens opgave er altså i princippet at afgøre, hvilke meningsenheder der er i ytringen, og herunder at afgøre, om den ytring der skal oversættes, er et resultat af talerens personlige sammensætning af meningsenheder, afgøre hvad der er kliché og hvad der er fri kreativitet.

Sammendrag

Jeg har på de foregående sider vist, at glossologien som sprogteori er velegnet til at lave oversættelsesteori ud fra, oversættelsesteori, der afklarer, hvad det er vi oversætter, og hvordan vi går fra et tegnsystem til et andet og samtidig bibeholder meddelelsen.

Gennemgangen af Catfords 3 grader af "oversættelse", hvoraf kun den sidste med rette kan kaldes en oversættelse viser:

1. at de to sprogs grammatiske, d.v.s. formelle enheder, ikke oversættes.
2. at det er semantiske enheder, der oversættes.

Glossologiens tegnteori, som på tegnets indholdsside deler tegnet i to:

signifikation, som er tegnets faste valør i strukturen, og *designationerne*, som er kontekstbestemte betydninger, afklarer så, hvorfor vi kan have ækvivalens på designationsniveau uden at de to sprogstrukturer (hhv. kildesprogets og målsprogets) kommer i kontakt med hinanden.

Litteratur

- Bonnet, Jacques, Barreau, Joël (1974): *L'esprit des mots - traité de linguistique française*, tome 1, grammaire. L'Ecole, Paris
- Catford, J.C. (1965): *A Linguistic Theory of Translation*. Oxford
- Gagnepain, Jean (1967): "Linguistique et Rhétorique" IN *Revue de l'enseignement supérieur* nos 1-2, 1967
- Gagnepain, Jean (1982): *Du vouloir dire - traité d'épistémologie des sciences humaines I, Du signe et de l'outil*, Pergamon Press
- Hjelmslev, Louis (1943): *Omkring sprogteoriens grundlæggelse*, Akademisk forlag, 1966
- Hjelmslev, Louis (1959): *Essais linguistiques*. Travaux du cercle linguistique de Copenhague, Nordisk sprog- og kulturforlag
- Hjørnager Pedersen, Viggo: *Oversættelsesteori*, Samfundslitteratur, 3.udg. 1987
- Lakoff, George (1987): *Women, Fire and Dangerous Things - What Categories Reveal about the Mind*. The University of Chicago Press, Chicago and London
- Saussure, Ferdinand de (1973): *Cours de linguistique générale*. Edition critique préparée par Tullio de Mauro, Payot, Paris
- Pergnier, Maurice (1976): *Les fondements sociolinguistiques de la traduction*. Librairie Honoré Champion, 7, Quai Malaquais, 1980
- Taylor, John R.: *Linguistic Categorization - Prototypes in Linguistic Theory*, Clarendon Press Oxford, 1989